

SIMONA KOLMANOVÁ

POZNÁMKY K „PŘEKLADATELSKÝM“ KURIOZITÁM MAĎARSKÉ POEZIE 19. STOLETÍ: ADAPTACE A PLAGIÁTY BÁSNÍ SÁNDORA PETŐFIHO

Abstrakt

České překladatelské přístupy 18. a 19. století se do značné míry kryjí s evropským vývojem. V případě některých překladů z maďarské literatury se v druhé polovině 19. století setkáváme se zastaralými přístupy. Jedná se o adaptace a plagiáty z pera Karla Tůmy a V. A. Šmilovského, které zesilují nebo přidávají motiv vlastenectví až nacionalismu. V případě Sándora Petőfiho se jedná o básně *Ha férfi vagy, légy férfi...* (*Bud' mužem!*) a výpravnou báseň *Az apostol*, která inspirovala báseň Karla Tůmy *Poslední noc*.

Abstract

During 18th and 19th century Czech approaches to translations to a large extent coincide with the European development. In some translations of Hungarian literature from the second half of the 19th century we found examples of obsolete approaches. These are adaptations and plagiarisms from the pen of Karel Tůma and V. A. Šmilovský. They amplify or add the motive of patriotism and nationalism. In the case of Sándor Petőfi they are poems *Ha férfi vagy, légy férfi...* (If you are a male, be a man...) and the epic poem *Az apostol*, which was the inspiration for the poem *The last night* from Karel Tůma.

Klíčová slova

Sándor Petőfi ■ české překlady maďarské literatury ■ adaptace ■ plagiáty ■ teorie překladu ■ Karel Tůma ■ Alois Vojtěch Šmilovský ■ vlastenectví

Key words

Sándor Petőfi ■ Czech translations of Hungarian literature ■ adaptations ■ plagiarisms ■ theory of translation ■ Karel Tůma ■ Alois Vojtěch Šmilovský ■ patriotism

V českých teoretických statích bývá málokdy zmínka o překladech z maďarské literatury. Je to pochopitelné z více důvodů: v 19. století převažovala u nás orientace na slovanské a západoevropské literatury, ve 20. století se spektrum sice rozšiřuje, ale překladatelské studie pracují z praktických příčin především

s jazyky světovými. Toto pojednání proto považuji za určitý doplňující náhled nejen vzhledem k jazykové odlišnosti, ale především pro podobnost či souzvučnost struktur literárních děl obou oblastí. Nutno podotknout, že fenomén maďarské literatury nelze v Čechách zcela opomenout, protože od 60. let 19. století byla maďarská literatura průběžně překládána a čtena, jak o tom svědčí např. i více vydání některých románů Móra Jókaiho a některé reflexe českých literátů¹.

Podíváme-li se zpětně na vývoj českých překladatelských přístupů 18. a 19. století, vidíme, že tyto se do určité míry kryjí s evropským vývojem. V období klasicismu je to především snaha o zachování formy, požadavek univerzálnosti, potlačení národních znaků, snaha zůstat věrný duchu originálu a důraz na estetickou normu. V romantismu se naopak prosazuje tendence opačná – důraz na národní a historický aspekt, snaha o absolutní věrnost a prosazování s tím souvisejícího doslovného překladu. Tyto odlišné přístupy k převáděnému dílu se uplatňují jako adaptační překlad „volný“ a doslovný překlad „věrný“. (Levý, 73) V českém prostředí jsou tyto obecné tendence dále specifikovány důrazem na motiv vlastenectví (zejména v době obrození), které je upřednostňováno na úkor estetiky. Přijímání cizích děl formou lokalizace či adaptace reflektuje snahu obohatit českou literaturu. Ve 30. letech 19. století tato metoda ustupuje do pozadí vzhledem k romantickému prosazování osobitostí cizích literatur, tedy jejich historických a národních znaků, včetně lidové poezie. V polovině 19. století se do popředí dostává místo problematiky jazykové problematika ideová, orientující se na ideu slovanství a na protiněmecký postoj. (Jak uvidíme dále, tato ideovost sehrála při překladu vybraných ukázek klíčovou roli.) Postupně se prosazuje překlad, jehož cílem je poznání cizí literatury, jakož i snaha o překladatelský realismus – zejména důraz na věcnost a správnou interpretaci předlohy.

V tomto příspěvku bude řeč pouze o dvou extrémních ukázkách – o plagiátu a adaptaci básní Sándora Petőfiho. Překlady S. Petőfiho se v českém tisku objevují již za básníkovy života (v roce 1846), nicméně zvýšený zájem v 60. letech o tvorbu tohoto autora je určitým odrazem politického a kulturního oživení a uvolnění po pádu Bachova absolutismu. Část časopiseckých překladů Karla Tůmy vyšla roku 1871 knižně pod názvem *Básně A. Petőfiho*.²

¹ Podrobněji viz Kolmanová, Simona. Mladý Čech – Maďarský romanopisec Mór Jókai ve světle českých překladů a se zaměřením na žánrovou problematiku jeho. Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum. Acta Universitatis Carolinae, Philologica Monographia CLIII. 2009. 130 s.

² Karel Tůma (1843–1917) působil od r. 1863 v redakci Národních listů. Jako redaktor byl v letech 1868–70 vězněn. Přátelil se s J. Grégrem, K. Sladkovským a J. Barákem. V letech 1883–93 byl mladočeským poslancem. Přispíval do Svobody, Květů, Osvěty, Humoristických listů aj. Známé jsou především Tůmovy historické a životopisné studie. Zasloužil se též o vydání *Vybraných spisů* o K. H. Borovském a J. Grégrovi. Knižní výbor *Básně A. Petőfiho*

Z oblasti upravených překladů se zde věnují básním *Bud' mužem!* a *Poslední noc*, inspirovanou výpravnou básní *Apoštol*.

Originál *Mužem bud'!* (Ha férfi vagy, légy férfi..., 1847) se skládá z pěti slok o osmi verších. První verš každé sloky je neměnný a tvoří tak refrén (Jsi-li muž, bud' mužem). Rýmový vzorec x a x a x b x b evokuje čtyřverší s rýmem sdruženým. Této tendenci napovídá i počet slabik, který navíc vytváří náznak dvou celků: 7 6 7 6 8 6 8 6. Jedná se o verš jambický, částečně simultánní. Tyto dva celky v rámci jedné sloky můžeme vypořadovat i po stránce obsahové: první část formuluje opozici v rovině konkrétní lidské vlastnosti, druhá část ji dokresluje v abstraktní rovině přírodního vyobrazení a přírodních sil.

První sloka básně nejprve staví do opozice muže a slabou loutku bez vůle, zmítanou osudem. Tento kontrast zbabělosti a statečnosti rozvíjí v druhé části formou výzvy k odvážnému postoji vůči osudu. Druhá sloka vyzdvihuje důležitost činů oproti pouhým – byť krásným – slovům, na to navazuje přírodní obraz bouře, která tvoří i boří. Třetí sloka apeluje na nezbytnost zásady, víry a s tím související otázky cti, které je třeba obhájit i za cenu života. Čtvrtá sloka klade důraz na lidskou nezávislost, jež bývá doprovázena chudobou. Sloka poslední je konkluzí předchozích: nejprve zdůrazňuje nezbytnost síly, statečnosti, pevnosti a v závěru přirovnává muže disponujícího těmito lidskými vlastnostmi k dubu, který nejenže vichřice nevyvrátí, ale ani jej nepokříví.

Překlad Karla Tůmy s názvem *Mužem bud'!*, který je součástí prvního českého knižního výběru Petőfiho básní (1871), je po obsahové stránce věrný své předloze. Využívá však výše naznačené tendence dvou celků v rámci jedné sloky a v tomto duchu vytváří deset slok po čtyřech verších. Zachovává rovněž schéma rýmů originálu. Jednotlivé verše mají osm slabik, většinou se zde uplatňuje přízvucnost s dělením po čtyřech slabkách. Časté uplatňování první nepřívzvučné slabiky ve verši navozuje i zde v duchu české sylabotóničnosti jambický ráz (ačkoli pro maďarštinu je jambický verš mnohem přirozenější a běžnější).

Z hlediska adaptace je však zajímavější báseň českého spisovatele A. V. Šmilovského³, která vyšla ve Světozoru roku 1867 s názvem *Bud' mužem!*⁴. Jméno Petőfiho tu nefiguruje, přesto je zcela zřejmé, že jde o více než o pouhou inspiraci básní maďarského autora. S největší pravděpodobností můžeme předpokládat, že se Šmilovský seznámil s Tůmovým překladem, publikovaným –

z roku 1871 patří nepochybně k jeho nejvýznamnějším literárním počínům. (Dostupné z internetového zdroje <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/tuma.html>.)

³ Alois Vojtěch Šmilovský (1837-1883) je znám především jako autor románů a povídek z maloměstského a venkovského prostředí. Psal rovněž básně, mnohé z nich byly zhudebněny. Není známo, že by se hlouběji zajímal o maďarskou literaturu. (Podrobněji in: Čeští spisovatelé 19. století, szerk. Otruba Mojmir és Homolová Květa, Praha, 1971, 200–202.)

⁴ in Světozor, 9. 8. 1867, č. 5., s. 40. Text české básně viz Příloha 1.

stejně jako mnohé další básně připravovaného svazku – časopisecky, a rozšířil jej v duchu svého pojetí idejí národní literatury. (Inspiraci Tůmovým překladem potvrzují mnohé formální shody, např. osmislabičný verš.)

Šmilovského báseň se skládá ze šesti slok o devíti verších, přičemž refrén „bud' mužem!“ uplatňuje namísto prvního verše ve verši devátém. Rýmové schéma je a b a b c c d d, tedy i zde vidíme tendenci dělení slok na dvě části (tuto tendenci však značně zeslabuje obsah jednotlivých slok, který smývá opozici abstraktního a konkrétního). Verše jsou většinou osmislabičné, jambické. Po obsahové stránce nacházíme v českém textu převážně stejné či podobné motivy s originálem, byť v jiném uspořádání, doplněné o otázku vlastenectví.

První sloka vyzývá ke stálosti a pevnosti za každých okolností, k nutnosti vybudovat si vnitřní hrad, který toto umožňuje. Druhá sloka začíná varováním před falešnými city, které snadno podléhají vnějšímu tlaku, a pokračuje apelováním na bliženeckou lásku a na pomoc bližnímu v nouzi. Třetí sloka začíná v podobném duchu jako předchozí – odmítnutím vlastního blaha a pokračuje výzvou nebát se pomoci druhým ke štěstí, nutnosti zasazovat se za obecné blaho lidstva. Tento motiv dále rozvíjí sloka čtvrtá: je třeba se zasazovat „za práva, jež dal lidstvu bůh, za svobodu a lásku“, i s nasazením vlastního života je třeba činit. Pátá sloka zdůrazňuje důstojnost člověka a vyzývá posluchače k přijetí role dobrého, poctivého a obětavého vůdce. Šmilovský připisuje k původním pěti slokám šestou, která apeluje na vlastenecké city – zaznívá zde věrnost k národu a příslib modliteb potomků.

Z uvedeného obsahu vyplývá, že Šmilovský využívá motivů originálu (vůle, statečnost, činy zásadovost, víra, čest, obětování vlastního života, lidská důstojnost, síla), které však více rozpracovává v oblasti bliženecké lásky a konkrétněji zmiňuje i otázku vlastenectví, jíž věnoval poslední vlastní sloku.

Přístup volného přebásnění a zachování některých motivů originálu uplatňuje Karel Tůma v básni *Poslední noc*⁵, která je inspirována I.–III. zpěvem Petřofihovo *Apoštola*.

Originál je psán veršem volným s nepravidelným počtem slabik. Úvodní obraz se odehrává ve městě, v podkrovním bytě, kde v největší bídě živoří čtyřčlenná rodina. Muž hledá v myšlenkách útěchu a naději u Boha, jak zajistit rodině živobytí a zachovat si svobodu, důstojnost, nebýt otrokem. Tuto ideu chce zprostředkovat i ostatním lidem.

Českou báseň tvoří deset slok o dvanácti verších s rýmovým schématem 'a b b a c d c d e f e f' a pravidelným počtem jedenácti slabik. První a druhá sloka nás popisně seznamuje s prostředím – děj se odehrává v chudé chýši, kde v ubohých podmínkách přežívá čtyřčlenná rodina. Nemocná matka a dvě děti spí, muž přechází v místnosti. Třetí a čtvrtá sloka zachycuje jeho zvláštní

5

In Květy, 21. 12. 1865, I. ročník, č. 4., s. 40. Text české básně viz Příloha 2.

chování mající souvislost s dopisem, který je předmětem naděje (obsah dopisu nám autor neprozrazuje). O vnitřním rozpoložení hrdiny se dozvídáme v dalších slokách formou vnitřního monologu: stěžejní otázkou je dilema, zda opustit vlast. Pro tuto úvahu jej považuje okolní svět za vyvrhele a bezcharakterního člověka. V bídě a pod cizí mocí jako otrok však dál žít nedokáže. V závěrečné části básně pak dále rozvíjí motiv cizí nadvlády, která nutí hrdinu opustit vlast a dětem připravit osud vyděděnců, psanců.

Motiv svobody a útlaku je i v této ukázce ústřední ideou, ale na rozdíl od originálu není pojat pouze jako obecný problém lidské společnosti, nýbrž především jako zlo způsobené cizím prvkem (jiným etnikem). Tendencnost úpravy – prvek vlastenectví a křivdy způsobené jiným národem – je zde stejná jako např. u adaptací některých děl Móra Jókaiho⁶.

V originále i v adaptaci nacházíme shodně motiv kontrastu světla (plaménku) a tmy, podobné prostředí (v bídě živořící rodina), formu vnitřního monologu (otázka lidské svobody, důstojnosti, zodpovědnosti). Obě díla zamlčují jména hrdinů a konkretizaci místa děje.

Shrnutí

Z ukázek vyplývá, že čeští překladatelé a autoři aktualizovali maďarská díla podle dobových potřeb české literatury, přesněji řečeno: podle toho, co oni sami považovali za předmět aktuálního sdělení. Využili podobného historicko-politického kontextu, který umožňoval základní pochopení těchto děl v cizím prostředí. Tuto obecnou rovinu (tematické schéma, žánr) díla zachovali, oblast zvláštního (národní a místní specifika) nahradili. Jejich cílem tedy bylo obohacení české literatury nikoli zprostředkováním cizího díla s jeho národními odlišnostmi, ale tím, že tyto odlišnosti nahradili prvky domácí tradice a domácího kontextu. Tímto adaptačním a lokalizačním přístupem mohli explicitně odkrýt ideu díla a zvýraznit aktuálnost výpovědi. Estetické hledisko bylo v tomto případě podřízeno ideovému. Toto řešení koresponduje s výše zmíněnou tezí, že v polovině století se dostává do popředí problematika ideová, orientující se na ideu slovanství a na protiněmecký postoj.

V maďarské literatuře hrála otázka vlastenectví mimořádně důležitou roli jednak v době reformní, jednak v dílech zobrazujících revoluční události 1848-49 a v rámci přípravy rakousko-uherského vyrovnání se jako důsledek reflexí revolučních událostí nevytrácí ani v šedesátých letech; avšak tehdy bychom už těžko hledali onu dřívější patetickou odevzdanost a důvěru v tuto ideu. Spíše se setkáváme s ironií a skepsí, které tyto ideály zpochybňují. Oproti tomu „české“

⁶ Viz poznámku 1.

ukázky využívají dřívějšího pojetí a doplňují jej prvkem nenávisti vůči nepřátelskému, utlačovatelskému německému etniku.

Závěrem můžeme říci, že tyto adaptace, lokalizace či plagiáty přizpůsobili překladatelé výrazně ideovým požadavkům české literatury, byť za pomoci metod, které pokládali tehdejší literární představitelé za přežitě.

Použitá literatura

- Chvatík, Květoslav: Strukturální estetika. Brno 2001.
 Levý, Jiří: Bude literární věda exaktní vědou? Praha 1971.
 Levý, Jiří: České teorie překladu. Praha 1957.
 Levý, Jiří: Umění překladu. Praha 1998.
 Pražák, Richard: Česko-maďarské vztahy, in: Kontler, László, Dějiny Maďarska. Praha 2001.
 Struktura a smysl literárního díla. Red. Jankovič, M. – Pešat, Zd. – Vodička, F. Praha. 1966.
 - Vodička, Felix: Struktura vývoje. Praha. 1998.
 Amicus – Revue, VIII/2, 1999.
 Květy, 1865.
 Světozor, 1867.

Příloha 1

A. V. Šmilovský: Bud' mužem!

Bud' mužem, bratře, v každý čas,
 i v nehodách i v neštěstí.
 bys k plodům uzrál jako klas,
 jež bouř i slunce pěstí;
 v svém srdci vystav sobě hrad,
 bys s něho mohl bojovat,
 a na stráži v něm pilně stůj,
 kdy potřeba se obětuj:
 bud' mužem!

Nedej se lichým citem mást,
 kdy snad se ozve v tobě,
 nesmítě s dubem větřík třást,
 ni s mužem outlé robě;
 v cit pravdivý však víru měj,
 v bolestech bratru slzu smej,
 kdy utlačen, dej ruku mu,
 rad' se srdce, ne z rozumu:
 bud' mužem!

Nehledej u všem blaho své,
 hledej i jiným štěstí,

a k zápasu kdy los je zde,
 svou pomahej jim pěstí;
 v ctném boji stůj vždy nezvratně
 a zbrání tesej udatně
 v jízlivé lidstva vrahy
 a doufej v konec blahý:
 buď mužem!

Za práva, jež dal lidstvu bůh,
 za svobodu a lásku
 krev svou dej jak povinný dluh
 a s životem jdi v sázku;
 a byť i svět měl padnout v rum,
 roztínej pouta otrokům
 tu víru pevnou maje,
 že z *činův* blaho zraje:
 buď mužem!

Pracuj na lidstva úkolu,
 by v sprostý kal nekleslo,
 by k důstojnosti prestolu,
 jak určil bůh, se neslo;
 otvírej mu poctivou hrud',
 ve tmách mu věrným vůdcem buď,
 kdy dřímá, buď je ze spaní,
 pro čest volej je ku zbrání,
 buď mužem!

Jak dítě miluj drahou zem,
 jež život dala tobě,
 poctivě kráčeš s národem,
 by, až spočineš v hrobě,
 požehnal on památku tvou
 upřímnou za tě modlitbou
 a otec řekl synu:
 viz, dbal on pro vlast činů,
 byl mužem!

Příloha 2

Podzimní večer vlhký háv svůj plouží,
 již temno všude, teskno jak v mohyle,
 krajina pusta, jak srdce vyžilé,
 jež za svá mření také jiná souží.
 Jen chvílemi z popele upomínek

jiskřička jasná vyskočí
a rozbujněvší volně na plamínek
vřelou ti perlu vloudí do očí.
Jen chvílemi v tu čírou temnotu
světélko kmitne z poloskruté chýše,
a přivábí tě v děsnou samotu,
v níž přece jenom lidské srdce dýše.

Však neveselo v chýši osiřelé;
na krbu leda větru zavíření
a v celé jizbě jak po vyhoření:
hle čtyry stěny holé, začernalé.
Tam slámy hrst, dvě poupat na ni dřímá
a vedlé dětí bledá chorá žena
nejmenší ještě v náručí svém jímá –
tak usnula, snad bolem přemožena.
Jen muž zde bdí; on samojediný.
Přechází jizbu s hlavou schýlenou,
jak by se třás^o život rodiny
a sřežit chtěl tu bídu milenou.

Podivný muž, tvář vráskami zorána,
upřeny zraky na tu černou zem,
ret utuhlý nejtrpčím výrazem
a ruka jak by k prsoum přikována.
Tak chodí bez povzdechu, bez slova –
a přec v těch prsou stero vášní sténá
a hlavu chýlí tíže žernova,
a leb i skrání, to výheň rozpálená.
Teď ze záňadří bílý vyndal list
a jak by úleva mu z každé písmeny,
svých dětí spásu jak by tu moh^o číst,
tak stoupil v něj ty hledy umdleny.

Nečetl's v oku matky milující,
kdy v temnou dál vyzírá bez cíle?
Syn nevrací se, věčnost každá chvíle,
a v duši pálí úzkost vzrůstající:
teď nachýlí se, přitahuje dechu,
rozestře náruč, na cestu vybíhá,
snad tam, ba ano tam, kdos kráčí v spěchu! –
již chvátá, volá: – bludička tam míhá....
To chudých osud. Bez konce čekání,
co nádeje to hvězda padající,
jen v temnou dál zoufalé pozírání
a muka lásky srdcem lomčující.

A z rukou pustil list; a zůstal nepohnutý
 uprostřed jizby pusté, začernalé. – –
 Nepadlo v studni kamení zvětralé,
 to retu jeho dech – to slov byl hlas dutý.
 „Tam že nám bude líp! Ty víro hrozné moci,
 zas chceš mne klamat, zradit, rozdrtit?
 V té cizé dáli člověk bez pomoci –
 a přec jen tam že mám svou hvězdu zřít?
 Poslední noc pod touto střechem kletou.
 Jen času píď a v moře setřesu
 ten prach, tu hanbu, bídu mnohaletou
 a svoboden zas čelo povznesu.“

„Hoj spílali mi jako vyvrheli
 ba pravili, že bídým chlapem jsem,
 když samoděk opouštím rodnou zem, – –
 mně v žilách stydla krev a ruce se mi chvěly.
 Hahaha, zůstaň do své smrti tady,
 tu jedna krev, tu bratr, sestra tvá,
 tu čekej, až nechají tě pojit hlady,
 až ti ten bratr oči vyklová. –
 Tu pracuj do úpadu, bez přestání
 a trp a snášej svatou odvahou –
 však potom přijď a žádej o uznání:
 a ztrneš nad tou bratří povahou!

Či neměla tvá práce tolik ceny,
 či pyšná chátra cizince mít chtěla,
 že jejich srdce v kořen zledňatelá
 nezměkčil dítku pláč ni choré ženy?
 Hledal jsem druhův k pomstě, ku pomoci,
 já starý blázen – druhů v neštěstí!
 „Otrokem bud“ – zněl rozkaz vyšší moci,
 jenž trpí křivdy ty a neřesti!“
 Hlas jeho dozněl. Blíže okna stane,
 jimž ranní šero v jizbu doniká,
 i chvěje se to oko potrhané
 jak mladá hrud', kdy ráně přivyká.

A hledí, hledí v němou krajinu,
 z níž nyní navždy jest mu odejít;
 dnes zdá se mu dvojnásob smutnou býti
 jako ten hřbitov tam v lesiny stínu.
 Tam otec jeho, děd i matka dřímou;
 Kde asi on své kosti jednou složí?
 „Mne snad kdes moře, vlny v náruč přijmou.“

Však ženu, děti, – ha pro lásku boží!
hle cizák na ně feny své pohání – –
kde je váš domov? Budou se jich ptáti,
nač touláte se světem, vy cikáni,
proč nechcete se ku své *vlasti* znáti?!“ –

A stisknul čelo v dlaně nešťastník
a jak by zlomen Atlasovou tíží
ku zemi klesá, níži se a níži
ký nový zase hrot v ta prsa vnik“? –
Jak milenku bys vzbudil políbením:
tak mladý den se usmál v širý kraj;
vše plesá, živne jeho pozdravením
a němá poušť se mění v zpěvný ráj.
I chudou chýš svit blaha dohonil
a v koutku procitnulo malé ptáče
a jizbou něžný hlásek zazvonil:
„Maminko, pohleď, jak tatínek pláče.“ –